સાહિત્ય અને રાષ્ટ્ર

ધીરુ પરીખ

રાષ્ટ્રિયતા, રાષ્ટ્રભક્તિ, રાષ્ટ્રપ્રેમ આદિ શબ્દો રાષ્ટ્રનો મહિમા સૂચવે છે. આ રાષ્ટ્ર–નૅશન–ની વિભાવના મુખ્યત્વે રાજકીય રીતે અને મૂળતઃ ભૌગોલિક રીતે જન્મેલી છે. પૃથ્વી પર ધરાના ચોક્કસ વિવિધ વિસ્તારોને વિવિધ રાષ્ટ્રનામોથી ઓળખાવાયા છે. આ રાષ્ટ્રની સીમામાં જન્મેલો જન તેનો મહિમા સમજે અને કરે તે સ્વાભાવિક છે. આપણા એક સુભાષિતની એક પંક્તિ છે : 'જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી' : માતા અને માતૃભૂમિ સ્વર્ગથી પણ ચઢિયાતાં છે. માતા અને માતૃભૂમિનો મહિમા અહીં સીધોસપાટ નહીં પણ અલંકારાયોજનથી કાવ્યાત્મક બનાવાયો છે.

અંગ્રેજ કવિ વૉલ્ટર સ્કૉટના કાવ્ય 'પૅટ્રિઓટિઝમ'માં પ્રશ્નાત્મક કાવ્યપંક્તિઓ સર્જાઈ છે :

'Breathes there the man
With soul so dead
Who never to himself hath said :
This is my own, my native land.'

કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે માતૃભૂમિ અર્થાત્ વિશાળ અર્થમાં એનું રાષ્ટ્ર એને માટે મોટી મિરાત છે. ભારત અંગ્રેજોના આધિપત્ય નીચે હતું ત્યારે તેને સ્વતંત્ર બનાવવા અનેક ચળવળો ચાલેલી. એ વખતે પણ રાષ્ટ્રકેન્દ્રી અનેક કાવ્યરચનાઓ રચાઈ હતી. મને આવી એક રચનાની બે પંક્તિ યાદ આવે છે :

'મેરી માતા કે શિર પર તાજ રહે
યે હિન્દ મેરા આઝાદ રહે.'

તો સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ વખતે ગવાતાં અનેક ગીતોમાંનું એક આ હતું કે –

'શિર જાવે તો જાવે ફિર આઝાદી ઘર આવે.'

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તો એવા સમયમાં અને એવા સમાજમાં જન્મ્યા હતા કે જ્યાં બંગભક્તિ અને એના વિસ્તારે દેશભક્તિ બહુ જ ઉષ્માપૂર્ણ હતાં. ટાગોરે પોતાના નિબંધોમાં તો રાષ્ટ્રપ્રેમની જોરદાર જિકર કરી છે જ, પણ એમણે રાષ્ટ્રપ્રેમની અદ્‌ભુત કવિતા પણ રચી છે. રાષ્ટ્રપ્રેમ એમની રગરગમાં હતો. ૧૪ વર્ષની વયે બંગાળમાં ભરાતા 'હિન્દુ મેળા'માં જે સ્વરચિત ગીત ગાયું : 'હિમાદ્રિશિખરે શિલાસન પરી' તે રાષ્ટ્રભક્તિથી ભારોભાર ધબકતું હતું. ૧૮૮૫માં એમની ૨૪ની વયે રાષ્ટ્રિય મહાસભાની બેઠક દાદાભાઈ નવરોજીના પ્રમુખસ્થાને મળી ત્યારે પ્રારંભે રવીન્દ્રનાથે જે ગીત ગાયું તે પણ

રાષ્ટ્રોષ્માથી ભર્યુંભર્યું હતું.

**'આમરા મિલેછિ આજ માયેર ડાકે.
ઘરેર હવે પરેર મતન ભાઈ છેડે ભાઈ કદિન થાકે
પ્રાણેર માઝે થેકે આય બ'લે ઓઈ ડેકે છે કે,
સેઈ ગભીર સ્વરે ઉદાસ કરે — આર કે કારે ઘરે રાખ.'**

(આજે આપણે સહુ માતની હાકલ પડવાથી એકઠાં થયાં છીએ. ઘરનો જ હોવા છતાંય પરાયા જણની પેઠે ભાઈને ત્યાગીને ભાઈ કેટલા દિવસ રહે ? અરે, રહી રહીને પ્રાણની ભીતર 'આવ' એમ કહીને કોણે બૂમ પાડી છે ? તે ગંભીર સ્વર ઉદાસ કરી મૂકે છે. હવે કોણ કોને પકડી રાખશે ?)

તો વળી ૧૮૯૩માં રવીન્દ્રનાથે 'ઇંગ્રેજેર આતંક' નામના નિબંધમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની ભલામણ કરી હતી. અહીં પણ એમની રાષ્ટ્રને આઝાદ અને આબાદ કરવાની ધખના પ્રકટ થાય છે. જો સુખદાયક અને સંતોષપ્રદ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવું હોય તો લોકોમાં જાગૃતિ અને આંતરિક પરિવર્તનની જરૂર એમને જણાઈ હતી. આથી જ ૧૯૦૧માં 'નૈવેદ્ય'ની એક રચનામાં ગાયું હતું _

**'ચિત્ત યેથા ભયશૂન્ય, ઉચ્ચ યેથા શિર,
જ્ઞાન યેથા મુક્ત, યેથા ગૃહેર પ્રાચીર
આપન પ્રાઙ્ગણતલે દિવસશર્વરી
વસુધારે રાખે નાઈ ખણ્ડ ક્ષુદ્ર કરી,
યેથા વાક્ય હૃદયેર ઉત્સમુખ હતે
ઉચ્છ્વસિયા ઉઠે, યેથા નિર્વારિત સ્રોતે
દેશે દેશે દિશે દિશે કર્મધારા ધાય
અજસ્ર સહસ્રવિધ ચરિતાર્થતાય,
યેથા તુચ્છ આચારેર મરુબાલુરાશિ
વિચારેર સ્રોતઃપથ ફેલો નાઈ ગ્રાસિ —
પૌરુષેર કરેનિ શતધા, નિત્ય યેથા
તુમિં સર્વ કર્મ-ચિન્તા-આનન્દેર નેતા,
નિજ હસ્તે નિર્દય અઘાત કરિ પિતઃ,
ભારતેર સેઈ સ્વર્ગે કરો જાગ્નરિત.'**

(ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય હોય, શિર જ્યાં ઉન્નત હોય, જ્ઞાન જ્યાં મુક્ત હોય, ઘરઘરના વાડાઓએ જ્યાં રાતદિવસ પોતાના પ્રાંગણમાં વસુધાના નાના નાના ટુકડા ના કરી મૂક્યા હોય, વાણી જ્યાં અંતરના ઝરણામાંથી સીધી વહી રહી હોય, કર્મનો પ્રવાહ જ્યાં અનિવાર્યપણે દેશદેશ અને દિશાદિશામાં અજસ્રપણે સહસ્રવિધ સફળતા તરફ ધસતો હોય, તુચ્છ આચારની રણરેત જ્યાં વિચારના ઝરણાને ન ગ્રસી લેતી હોય, પૌરુષને શતધા તે

છિન્નવિચ્છિન્ન ન કરતી હોય, હંમેશાં તું જ્યાં સર્વ કર્મ-વિચાર-આનંદનો નેતા હોય, તેવા સ્વર્ગમાં તારે પોતાને હાથે જ નિર્દય રીતે આઘાત કરીને, હે પિતા, ભારતને જાગ્રત કર.)

અહીં રવીન્દ્રનાથ ગુલામ અવસ્થામાંથી કેવું મુક્ત મનોહર ભારત ઝંખે છે તેની બહુધા તત્સમ પદાવલીમાં, તેમણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી છે.

બંગાળની જનતા ઉગ્ર ક્રાન્તિમાં માનતી હતી, રવીન્દ્રનાથ પણ એમાંથી સંપૂર્ણ બાકાત નહોતા. એક વિરાટ સરઘસની તો રવીન્દ્રનાથે આગેવાની પણ લીધી હતી. એ જાણે અંગ્રેજ શાસકને પડકારે છે :

'વિવિધ બાઁધન કાટબે તુમિ એમન શક્તિમાન –
તુમિ કિ એમનિ શક્તિમાન.
આમાદેર ભાંગણડા તોમાર હાતે એમન અભિમાન –
તોમાદેર એમનિ અભિમાન.'

(વિધિનાં બંધનો કાપી શકે એટલો શું તું શક્તિમાન છે – તું શું એટલો શક્તિશાળી છે ? અમારો વિનાશ અને વિકાસ શું તારા હાથમાં છે એવું તારું અભિમાન છે, તારું એવું અભિમાન છે ?)

આમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રવીન્દ્રનાથની રાષ્ટ્રભક્તિની કવિતામાં દેશદાઝ – દેશપૂજા છે તો પોતાના રાષ્ટ્રની વિરુદ્ધ વર્તનાર પ્રતિ પુણ્ય પ્રકોપ પણ છે.

રાષ્ટ્રને અન્ય વિષયોની જેમ સાહિત્યમાં પણ સ્થાન છે જ; પણ શરત જો હોય તો તે માત્ર એટલી જ કે તેમાં સાહિત્યિકતા આવવી જોઈએ. એમ તો કાન્તે પણ ત્યારે પ્રચલિત હિન્દુસ્તાનને વંદ્ય ગણી કાવ્ય રચ્યું છે તેમાંની આ બે સાદી-સીધી પંક્તિઓ સાંભળો :

'ઓ હિન્દ ! દેવભૂમિ ! સંતાન સૌ તમારાં !
કરીએ મળીને વંદન ! સ્વીકારજો અમારાં !'

પ્રત્યેક માનવીને એની માતૃભૂમિ દેવભૂમિ જ લાગે ! રાષ્ટ્રના યોગક્ષેમના વહન માટે 'શુક્લયજુર્વેદ'માં આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાવચન છે :

'ૐ આ બ્રહ્મન્. બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસી જાયતામ્,
આ રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ શૂર ઈષવ્યોઽતિ મહારથોજાયતામ્,
દોગ્ધ્રી ધેનુર્વોઢાઽનડ્વાન્ આશુઃ સપ્તિઃ,
પુરન્ધિર્યોષા જિષ્ણૂ રથેષ્ઠાઃ,
સભેયો યુવાસ્ય યાજમાનસ્ય વીરો જાયતામ્,
નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યો વર્ષતુ,
ફલવત્યો ન ઔષધયઃ, પચ્યન્તામ્,
યોગક્ષેમો નઃ કલ્પતામ્'

(ૐ પરમ બ્રહ્મ ! મારા રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસ્વી હો, ક્ષત્રિયો શૂરવીર હો,

ધનુર્વિદ્યાના મહારથીઓ શત્રુને જીતનારા બનો, ગાયો સંપૂર્ણ દૂધ આપનારી હો, બળવાન બળદો ભારવહન કરી શકે તેવા હો, અશ્વો વેગીલા અને સ્ત્રીઓ સુશીલ અને માતૃગુણસંપન્ન હો, વિજયની ઇચ્છાથી યોદ્ધાઓ રથારૂઢ હો, યુવાનો શિષ્ટ અને બહાદુર હો, સમયસર વૃષ્ટિ આપનાર મેઘ હો, વૃક્ષો ઔષધિ માટેનાં ફૂલફળથી લચેલાં હો, ધરતી ધાન્યાદિવિપુલ હો. હે પરમાત્મા, તમે આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રના યોગક્ષેમવાહક હો.)

રાષ્ટ્રને માનવજીવનમાં, માનવસમાજમાં અને માનવસાહિત્યમાં અદકેરું સ્થાન સર્વકાળે અને સર્વસ્થળે મળેલું છે. આપણા સન્માન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશી પણ અમુક અંશે સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં સક્રિય હતા. એમણે રાષ્ટ્રની મહત્તા આ પ્રમાણે ગાઈ છે :

‘હું ગુર્જર ભારતવાસી.
ઝંખો પલપલ સહુજન મંગલ મન મારું ઉલ્લાસી.
હું....’

... ...
‘અશોક-ધર્મલિપિ ઉર મુજ અંકિત
ઈસાઈ પારસિક મુસ્લિમ જિન-હિત
મંત્ર મધુર ગુંજે અવિશંકિત
‘સર્વ ધર્મ ôÜÏÜ, સર્વ ધર્મ ÏÜÏÜ,’ —
ઉર એ રહો પ્રકાશી
હું...’

આ જ રીતે શ્રી અરવિંદે પણ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય માટે ખૂબ સક્રિયતા દાખવી હતી. રાષ્ટ્રવાદ એમને માટે મહત્ત્વની બાબત હતી. સિદ્ધાર્થ દાસ એમને ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ અને રેનેસાંના પેગંબર ગણાવે છે. એમના રાષ્ટ્રવાદને શ્રી દાસે આધ્યાત્મિક રાષ્ટ્રવાદ ગણાવ્યો છે. મુંબઈમાં ૧૯૦૨માં એક જાહેરસભામાં બોલતાં તેમણે કહેલું કે ‘Nationalism is not a more political programme; Nationalism is a religion that has come from God; Nationalism is a creed which you shall have to live.’

(રાષ્ટ્રવાદ એ માત્ર રાજકીય કાર્યક્રમ નથી; રાષ્ટ્રવાદ તો ઈશ્વરે આપેલો ધર્મ છે. એ એક સંપ્રદાય છે કે જે તમારે જીવવાનો છે.)

આ રીતે અનેક સર્જકોએ ગદ્ય અને પદ્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં આપણે ત્યાં અને જગતભરમાં રાષ્ટ્રનો એકાધિક રીતે મહિમા કર્યો છે. ડૅન્ટિ જેવા મહાકવિ પણ ઇટલીમાં સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં સક્રિય રહ્યા હતા. આ રીતે જોવા જતાં સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રનો અવિનાભાવી અનુબંધ છે.